

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

Series of the Humanities

Серия Гуманитарных наук

HUMANİTAR ELMLƏR

SERİYASI

əbərlər
Transactions
Известия

Xüsusi
buraxılış

2013

N1.

CƏLAL QASIMOV

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Filoloq777@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN MÜƏMMALİ ÖLÜMÜ

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, maarifçi, tədqiqatçı-alim, pedaqoq, istintaq, repressiya, erməni, irtica

Key words: Firidun bəy Kocharlı, enlightener, investigator-scientist, pedagogy, interrogation, repression, armenian and reaction

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, просветитель, ученый-исследователь, педагог, следствие, репрессия, армянин, реакция

XX əsrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) qan tökmədən hakimiyyəti bolşeviklərə verdi. Böyük vədlərlə hakimiyyəti ələ alan bolşeviklər AXC-nin bir çox mübariz oğullarını Vətəndən didargin aldı, irtica, istibdad, təqiblər və siyasi repressiyalar başlandı. Belə repressiya qurbanlarından biri də görkəmli ədəbiyyat tarixçisi, mətnşünas, folklorşünas, tədqiqatçı-alim, publisist və ən başlıcası isə gözəl pedaqoq Firidun bəy Köçərli idi. İndiyədək Firidun bəy Köçərlinin ölümü ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Daha doğrusu, F.Köçərlinin həbsinə əlaqədar sənədlər əldə olmadıqından, sovetlər dönəmində onun, eləcə də bütün repressiya qurbanlarının istintaq qovluğunu üzə çıxarmaq yasaq edildiyindən belə bir görkəmli şəxsiyyətin güllələnməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Bu fikir müxtəlifliyinə əsas səbəbi tədqiqatçıların həmin istintaq materiallarını əldə edə bilməməsi və uzun müddət onun bolşeviklər tərəfindən öldürülməsi faktının gizlədilməsi olmuşdur. Onun tədqiqatçıları – akademik K.Talibzadə, aka-

demik B.Nəbiyev və başqaları görkəmli maarif fədaisinin güllələnməsi faktını bilsələr də "F.Köçərli 1920-ci ildə vəfat etmişdir" (1, 7) qeydi ilə kifayətlənmiş və əlavə məlumat verməmişlər.

F.Köçərlinin öldürülməsi barədə ilk dəfə geniş məlumatı Şəmistan Nəzirli özünün 1993-cü ildə çap etdiyi "Qoridon gələn qatar" sənədlə povestində vermişdir. Lakin Şəmistan müəllim MTN-in arxivində olan istintaq materialları ilə tanış olmaq imkanını əldə edə bilmədiyindən, bəzi məsələləri geniş və dürüst verə bilməmişdir.

"Qoridon gələn qatar" kitabında qeyd edilir ki, F.Köçərli Gəncə üsyanında günahlandırılaraq həbs edilmişdir. Lakin F.Köçərlinin MTN-in arxivində saxlanan istintaq materialında (cəmi 25 səhifədən ibarət olan PS-12206 sayılı qovluqda F.Köçərliyə başqa bir neçə nəfərin də istintaq materialları qorunub saxlanılır) həmin fikri təsdiqləyən heç bir sənədə rast gəlmədik. Əksinə, oradakı materiallardan aydın olur ki, onu Gəncə üsyanı ilə əlaqədar həbs etməmişlər. Arxiv materiallarında F.Köçərlinin hansı gün həbs edildiyi də konkret göstərilməmişdir. 23 may 1920-ci ildə Qazax Hərbi Tribunalı tərəfindən Gəncə Fövqəladə komissarı H.Sultanova bildirilir ki, F.Köçərli artıq həbs edilib və onu azadlığa buraxmaq olmaz. Maraqlı bir məqam ondan ibarətdir ki, F.Köçərli 17 may tarixdə ailə üzvlərinə yazdığı məktubunda həbs edildiyini bildirdi. Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onun həbsi 17 may 1920-ci il tarixindən bir neçə gün əvvəl təsadüf edir. Bəzi mənbələrdə F.Köçərlinin may ayının 10-da həbs olunduğu qeyd edilir.

F.Köçərlinin Gəncə üsyanında günahlandırılaraq həbs edilməsi məntiqli cəhətdən də doğru deyil. Birincisi ona görə ki, oğr belə olsaydı, istintaqdakı dindirmələrin böyük əksəriyyəti Gəncə üsyanına və üsyanın iştirakçlarına, xüsusilə də rəhbərlərinə (fəallarına, liderlərinə) həsr edilərdi.

İkincisi, Azərbaycanda güc strukturları və təhlükəsizlik orqanları yenidən yarandığından və bəzi yerlərdə onların struktur bölmələri yaranmadığından, çəvriləndik və neçə gün sonra belə bir üsyanın başlayacağını müəyyənləşdirmək və qabaqalığı tədbirlər görərək onları zərərsizləşdirmək mümkün deyildi.

Üçüncüsü, əgər bolşeviklər belə bir məlumatla malik idilər, onda bu tipli əməliyyatları niyə Gəncədə deyil, Qazaxda keçirdilər. Dördüncüsü, F.Köçərli müsavətçi olsa, müsavətçilik ideyalarını dəstəkləsə də, o, üsyançı və ya inqilabçı deyil, maarifçi, tədqiqatçı və pedaqoq idi. Ona görə də, F.Köçərlinin həbsini süni surətdə üsyanla əlaqələndirmək doğru deyil.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gəncə üsyanının nə zaman başlanması tarixi barədə də tədqiqatçılar arasında yektil fikir yoxdur. Belə ki, T.Bağirov üsyanın mayın 23-də, Şəmistan müəllim mayın 22-də başlandığını qeyd etsələr də, "Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası"nda və bəzi istintaq materialında mayın 25-də başlandığı göstərilir. Gəncə üsyanının

rəhbərlərindən olan Cahangir bəy Kazımbəyli isə öz xatirələrində o üsyanın mayın 23–dən 24–nə keçən gecə bəş verdiyini qeyd edir.

Yorulmaz tədqiqatçı Ş.Nəzirli sənədi povestdə N.Nərimanova H.Sultanovu qarşılaşdırır və onların danışıqlarından məlum olur ki, Gəncə fəvqəladə komissarı Həmid Sultanovun F.Köçərlinin öldürülməsindən xəbərlənməmiş, bu işi Liberman və fəvqəladə komissar H.Sultanov təsdiq etmişdir.

Bəşincisi, guya F.Köçərlini keçmiş qubernator Əmirxan Xoyski ələ vermişdir. Müəllif F.Köçərlinin həyat yoldaşı Badisəbə xanımın dilindən yazır: "İndi Badisəbə əşidəndə ki, Gəncə qiyamının təşkilatçılarından biri də Əmirxan Xoyskidi, narahətçılığı daha da artdı. "Gora gedən özüne yoldaş axtarar", – deyə düşündü. Şübhəhis ki, Firidun bəyin adını vərəndə o olmuşdu. Tələyə dişən Qubernator "qiyamın düşüşünə beyni Qazaxda oturub, siz isə məni mühakimə edirsiniz": – deyə ölüm ayağında da Firidun bəydan hayıf almışdı".

F.Köçərlinin istintaq materiallarında bu məsələyə münasibət də bir qədər fərqlidir. Həmin sənədlərdən aydın olur ki, guya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə F.Köçərli Əmirxan Xoyski ilə əlbir olmuş və əhalini incitmişlər. Başqa bir mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, Gəncə üsyanı zamanı (23–30 may) Əmirxan Xoyski həbs edilmişdir: "Şəhərə hücum (Gəncə şəhəri nəzərdə tutulur – C.Q) 29 may səhər saat 7–yə təyin olunmuşdu.

Üsyanə rəhbərlik edən general Cavad bəy Şıxlinski də dəqiq müdafiə sistemi qurmuşdu. Onun ətrafında toplanan keçmiş çar ordusunda qulluq etmiş təcrübəli general və zabitələrdən Əmirxan Xoyski, Mirzə Kazım Qacar, Əmir Kazım Mirzə Qacar, Teymur bəy, İsrail bəy, Cahangir bəy Kazımbəyovların hər biri təxmin olunmuş və olunmayan istiqamətlərdə müdafiə xətlərini möhkəmləndirməkə bilavasitə müdafiəyə rəhbərlik edirdilər". (2)

Göründüyü kimi, Əmirxan Xoyski may ayının 29–da hələ dəyişirdi və təxminən 10–15 gün ondan əvvəl həbs olunmuş F.Köçərlini onun ələ verməsi fikri həqiqətə uyğun deyil. (Təəssüf ki, Əmirxan Xoyskinin sonradan həbs olunub–olunmaması barədə bir heç bir sənəd əldə edə bilmədik).

Bəs F.Köçərli nədə günahlandırıldı? Qazax İnqilabi Komitəsi tərəfindən 23 may 1920–ci ildə Gəncə Fəvqəladə Komitəsinin sədri Həmid Sultanova ünvanlanmış təqdimatə əsasən tədqiqatçı–alimin həbs olunmasının əsas səbəblərini (MTN–in arxivində saxlanılan F.Köçərlinin PS–12206 sayılı istintaq qovluğuna əsasən) aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sovetləşməyə qədər bu şəxslər ("Müsavat" partiyasının Qazax bölməsinə rəhbərlik edən Firidun bəy Köçərli, vergi inspektoru Paşa bəy Vəkilov, "qolçəməq" Nadir bəy Dağkəsəmənli və pristav Məcid bəy Ve-

kilov nəzərdə tutulur – C.Q) özlərinin şəxsi burjua məqsədləri üçün hakimiyyətdən və böyük səlahiyyətlərdən istifadə edərək, hər hansı alqac addım atır və hər vasitə ilə xalqı aldadırlar. Yüzlərlə əldadılmış və talan edilmiş adam indiki İnqilabi Komitənin pəncərəsi önündə durur və kömək istəyir...

...Çevrilşə qədər onlar hər cür tədbirlərlə partiya yoldaşlarımızın işini boğurdular. Bunların təhriki ilə heç bir əsas olmadan axtarılar aparılır və onları həbs edirdilər. Belə ki, yoldaşlardan: Muxtar Həciyev, Məmməd Huriyev və başqaları bir neçə dəfə həbs olunublar. Həciyev onun yoldaş Məmməd Kosayevin mənzilində axtarılar aparırlar, onun və yoldaş Əli İskəndərovun əleyhinə (öldürmək məqsədilə) sui–qəsd hazırlayırlar.

F.Köçərlinin tərçümeyi–halı və yaradıcılığı göstərir ki, o, heç vaxt xalqı əldə etməmiş, əksinə, onun tərəqqisi və maariflənməsini üçün çalışmışdır. Biz burada onun xalq qarşısındakı xidmətlərindən hamısını sadalamaq fikrində deyilik, lakin onlardan bir nəçəsini xatırlatmaq vacib bilirik. Belə ki, F.Köçərli ilk dəfə olaraq Şərqi mədəni sərəvərlərini toplamış və bunlar əsasında "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabını yazmış, onlarla unudulmuş Azərbaycan sənətkar, eləcə də səfahi xalq ədəbiyyatının bir çox nümunələrini onun böyük zəhməti sayəsində yenicən xalqə çatdırılmışdır. O, xalqın tərəqqisi naminə Azərbaycanca dən keyli uzaqda yerləşən Qori Müəllimlər Seminariyasını min bir əziyyətlə Qazaxa gətirmiş, gənc nəslin təhsil əlmasında maraqlı olmuşdur.

Elmi və publisist məqalələrində xalqın, xüsusilə də yoxsulların müdafiəsi kimi çıxış etmişdir. Hələ o, 1908–ci ildə yazırdı: "Necə ki, təbib naxoşun naxoşluğunu bilməmiş bunu müalicə etməz, habelə də bizim intelliqensiyamız... millətimizə qarışmamış, onunla müasirət və müamilət etməmiş, onun nəfəs aldığı hava ilə tənəffüs etməmiş, onun sağlığına və qəminə şərik olmamış, onun cəhəlat mərəzələrini öz yerlərində bilafəsilə təhqiq və təciyə etməmiş və üsuli–təvədisinə lazım olan dərmanları istemal qılmamış, millətə heqiqi kömək edə bilməzlər".

Eyni zamanda F.Köçərli rəiyyətlə qarşı diqqətsiz olan, onların istəklərini və arzularından, yaşayış tərzindən uzaq düşən ziyalıları tənqid edirdi: "...Bizim müsəlmanların nücabə və əhli–kamalı öz kökləri və rişələri mənziləsində olan rəiyyətlə tayfasını, əkinçini və cütcü qardaşlarını unudub, bilmərlə onların qeydində qalmazlar. Və hətta bəzilər bir növ nifrət və həqarət gözü ilə baxıb, onları xar və zəlif tuturur. Mayeyi–həyatımız və səbəbi–eyşli zindəganımız olan ziraət əhlinə "qara rəiyyətlə" adı qoyub, onlardan özümüzlü kənar tuturur və onlar ilə ülfət və müləqat etməyi kəsri–şanü şərafət hesab edirik".

F.Köçərli A.S.Puşkinin simasında heqiqi şairin vətən və millət yolunda yorulmadan mübarizə aparmasını xüsusilə vurğulayır: "...həqiqi şair dən millətin dər və səvincinə şərik olmağı arzulayırdı: "...həqiqi şair dən öz camaatının hər qışım sədəsinə, xah o sədə suznak, nalə və fəryad

olsun və xah fərhəngiz, bəşarət və şadanalıq səsi olsun, gərəkdir eyni ilə cavab versin; öz səsinə millətin səsinə qoşub, onun qeyrət və təəssüb damarını hərəkətə gətirib; təsirli kəlam ilə onu qəflətdən bədiar edib, tərsəqi və maarif səmtinə cürət və cəsəret ilə dövdət edə".

F.Köçərli 5 iyunda verdiyi izahatında (cəmi birçə dəfə izahat (ifadə) vermişdir) da xalqdan uzaq düşmədiyini, bir müəllim kimi yalnız onların maariflənməsinə çalışdığını göstərir: "Məni müsəvatçılı kimi həbs etməli, mənim tərəfimdən əhəliyə qarşı heç bir tənqib olmamışdır və mən həmişə öz ixtisasımla məşğul olmuşam".

2. "...Minlərlə desyatın (1,092 hektara bərabər yer ölçüsü) torpaqları olduğuna baxmayaraq, onlar əhəlidən bir parça torpağı hədə-qorxu ilə almağa çalışırdılar... Özünün yaşayışını güclə təmin edən kəndli polisin sağlığı altında sızıldayır və gənəşəş yerə həbsxanalarda əzab çəkirdi".

F.Köçərli Qazax hərbi tribunəlinin bu iftirasına öz izahatında belə aydınliq gətirirdi: "Mən müəlliməm və müəllim kimi 35 il fəsiləşiz xidmət etmişəm, buna görə də mənim burjuva niyyətim ona bilməz. Mənim atamın 60 desyatindən artıq torpaq sahəsi olmuşdur, həmin torpaqları atamın ölümündən sonra əməimin, onun ölümündən sonra isə əməim uşaqlarının adına keçiriblər. Artıq üç ildir ki, təmənnəsiz olaraq bu torpaqları kəndlilərə vermişəm. Bu malikəna Ayırım-Cavanşir qəzasının kəndində yerləşir. Mən heç vaxt bu malikənadən bir qəpik də olsun əldə etməmişəm..."

İfadəsini davam etdirən Köçərli deyirdi: "Müsəvat" partiyasının bölməsi Qazaxda xüsusi rol oynamır və onun üzvlərinin sayı 20-dən çox deyildi. Qazax bölməsi tərəfindən heç vaxt hor hansı bir partiyanın əleyhinə aktiv fəaliyyət müəyyən olunmamışdır. Bizdə bütün iclasların protokolları vardır və onlardan yuxarıda qeyd etdiklərimin düzgün olduğunu müəyyən etmək olar. Müsəvat ideyalarının və proqramının yayılması üçün heç vaxt və heç yere agentlər göndərilməmişdir. Mənim rəhbərlik etdiyim Seminarıyanın müəllimlərinin "Hümmət" partiyasının üzvü olanlar var, onlardan biri də kommunist Əli Hüseynovdur. Onların hamısı mənim digər partiyalara hesablaşmağımı təsdiq edə bilərlər. Azərbaycanın bütün müəllim həyəti məni yaxşı tanıyır. Xahiş edirəm ki, mənə aid olan bütün məlumatları həm Qazax, həm də Bakı müəllimlər ittifaqından toplayasınız. Qazaxdan mənim müəllimlik və ictimai fəaliyyətim haqqında lazım olan bütün məlumatları versin bilərlər. İmza F.Köçərli, 5 iyun 1920".

3. "Firidun bəy Köçərli kimi o zamanlar keçmiş Qazax General Qubernatoru Əmirxan Xoyskinin şəxsində möhkəm arxa taparaq, onun üzərinə qoyulmuş müqəddəs vəzifəni - Qazax Müəllimlər Seminarıyanının tərbiiyəçisi vəzifəsini yaddan çıxararaq, qəza üzrə öz agentlərini yarırdı və onların köməyi ilə hər cür pul vergiləri tördərdi, Qazax qəzasının əhəlisini ermənilərə qarşı qızışdırırdı, pul və toqquşmalar gücünə "Müsəvat" partiyasının devrilmiş hakimiyyətinin sarsılmazlığını möhkəmlən-

dirməyə çalışırdı. Belə alçaq fəaliyyətin nəticəsində bu ilin aprel ayının ilk günlərində hamıya məlum olan erməni-tatar toqquşması baş verdi. Toqquşmalar zamanı səkkiz tatar kəndi dağıldı, onların əhəlisi yuxarıda deyildiyi kimi böyük kütlə ilə inqilab Komitəsinin pəncərəsindən dayananlar... yuxarıda adları çəkilən şəxslərin əhəliyə qarşı həyasızcasına tördətdikləri alçaqlığa görə ən ağır cəza ilə məhkum olunmalarını xahiş edirlər". (2)

Akademik Kamal Talibzadə yazır: "Bəzi faktlar təsdiq edir ki, Köçərli Qori Seminarıyanında müəllimlik etdiyi illərdə güclü inqiləbçiləri ilə yaxın olmuş, onların köməyi sayəsində inqiləbi ədəbiyyat əldə edib oxumuşdur. 1906-cı ildə bəlvəvik qəzeti "Dəvət"də çıxış etməsi, zəhmətkeşləri Azərbaycan və erməni xalqları arasında ədəvət salan "üçüncü bir düşməne", "şeytana" - çarizmə qarşı əlbir mübarizəyə çağırması da göstərir ki, o, dövrün inqiləbi ideyalarına bigənə qalmamışdır". (3, 53-54) Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, "bəlvəvik orqanı olan "Dəvət"də işləyən" onun inqiləbi ideyalara bigənə qalmamağına əsas vermir. Bu məntiqlə yanaşsaq, onun əsərlərinin böyük əksəriyyəti qeyri-bəlvəvik mətbuatında nəşr edilmişdir. Belə olan halda onun bəlvəvikdən daha çox, o dövrün istilahi ilə desək, burjuva olmağı daha çox haqqı çatır.

Maraqlıdır ki, F.Köçərli istər dünya ədəbiyyatı klassiklərinə, istər rus, istərsə də Qafqaz xalqlarının ədəbiyyatına müriəti edəndə əsasən o əsərlərə diqqət yetirirdi ki, həmin əsərlər millətlər dostluğa, qardaşlığa, vətənpərvərliyə, insana qayğı və diqqətə çağırır. O, qafqaz xalqları arasında dostluq və qardaşlığa xüsusi əhəmiyyət verirdi. F.Köçərli Akaki Seretelidən bəhs edərkən, gürcü şairinin yaradıcılığında ki cəhəti xüsusilə qiymətləndirirdi: "Akaki Seretelinin ümdə arzusu və baş fikri məhəbbət və qardaşlıqdır. Gələcək zamanda hamı millətlərin birləşib ittihad və ittifaqı və qardaş kimi məhrəban dolanmaq arzusu şairin təbii güdədə edib, onun xəyalatına uca meqamlarda və bu ümumi ittifaqın ziddinə gedən təəssübkeşləri, nifaq və ziddiyyət toxumunu səpənləri və ürəklərdə kin və ədəvət bəsləyənləri və filcümli haqq üzünə pərdə çəkənləri nifrət ilə yad edib, lənət damğasını onların alınına basır. Sereteli yekpərəst və mütəəssib millətpərəslərdən deyil ki, öz millətinin eyb və qürusunu görməyib, ancaq onu layiqi-məhəbbət və təhsin bilsin. Sereteli üçün hamı millətlər müsəvidir və bir-birinə qardaşdır. Şairin ibadət eylədiyi məbədgaha bütün insaniyyət sığışa bilər". Firidun bəy Sereteli haqqında dediklərinin birbaşa onun özünə də şamil etmək olar.

Ümumiyyətlə, Firidun bəy Köçərli yalnız Azərbaycanca deyil, bütövlükdə Qafqaza öz vətəni kimi baxırdı: "Söz yox ki, vətən şirindir. Amma vətən bir anadan olduğumuz ev, məhəllə, şəhər və ya kənd deyil; vətən geniş və vüsəti bir diyardır. Bir ölkə və məmləkətdir ki, onun hər bir nöqtəsi övladı üçün əziz və mübarəkdir. Bunu dürrüst düşündükdə biz qafqazlılara Qafqazın hər bir məhəllə və mövqeyi vətəndir desək, səhv olmaz". (4, 232-233)

Ömrü boyu müəllimlik edən və təlim tərbiyə işləri ilə məşğul olan bir şəxsə separatçı gözü ilə baxmaq və onu belə ittiham etmək ədalətsizlik idi. Onun yaradıcılığına diqqətə nəzər saldıqca aydın olur ki, o, dünya xalqlarının adət-ənənəsinə həmişə hörmətli yanaşmış, onların tərəqəsinə çalışmışdır. Ermənilərə gəldikdə isə F.Köçərlinin mövqeyi aydın idi. Tədqiqatçı-alim hələ əsrin əvvəllərində çar rüsiyasının iki xalq arasında saldıqı tərifi-qə, ədəvət və düşmənciliyi görmüş, buna qarşı çıxmışdır. O yazdığı məqalələrdə bu xalqların tarixi dostluğundan danışıb və dediyi müşahidələrlə bu milli qırğını üçüncü bir düşmən tərəfindən törədildiyini də göstərirdi. F.Köçərli 1906-cı ildə "Dəvət" qəzetində çap etdirdiyi "İdarəyə məktub" adlı məqaləsində nəşir İsabəy Aşurbəyova yazırdı: "Vaxta ki, biz yəqin eddik, hər iki tərəfi bir-biri ilə vuruşduran və yek-digərindən üstə qalxan üçüncü bir düşməndir, onda bizə vacib olan budur ki, haman düşmənin vəsvesinə bir də aldandırmayaq və müttəhid olub, onun dəfninə və bizdən kənar olmasına çarələr tapaq... onda bizi barışdırmağa nə Qalaşapov lazım gəlsin, nə Levitski və qeyrisi". (5)

Həmin qırğınlar zamanı bir çoxları kimi F.Köçərli də bəzi qohumlarını itirmişdir. Lakin o, bunları kin və ədəvətə çevirmir, qisas almaq, yenilə qanlar tökmək həvəsi ilə yaşamır, əksinə əvvəlki mehribançılıq və səmimiyyətin yaranmasına çalışır: "Əgərki erməni-müsəlman ixtişafında həqirin evi içini cənabı ilə yanib tələf olubdur, dayım və onun iki nəfər cavan uşaqları qətlə yetibdir, bununla belə mən ürəyimdə büğz və ədəvət bilməyib, bunu ancaq arzu edirəm ki, bu iki qonşunun arasında şeytandan iğva və vəsvesəsi ilə bəhəmə gələn fitnə və fəsad götürülsün və yenə irləliki mehribançılıq və dostluq onların yerini tutsun". (5)

Göründüyü kimi, F.Köçərli əsil düşməni tanıyırdı və ona görə də ermənilərə heç bir ədəvətli əməl bilməzdi.

F.Köçərlinin erməni pədaqoqu S.D.Arutyunov və "cəmiyyətin müxtəlif tərəflərinin hadisələrini düzgün və bacarıqla müşahidə edən bir müəllif" adlandırıldığı erməni dramaturqu Q.Sundukyan haqqında yazdığı məqalələrdə də bu ruh aparıcı idi. O, İrəvan müəllimlər institutunda işlədiyə zaman bir çox erməni ziyalılar ilə yaxından tanış olmuş və onlarla məktublaşmışdır. Onun yazdığı məktublarnın əsasını bu iki xalq arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi təşkil edir və o, erməni ziyalılarının bu istiqamətdə aparıcıları işi alqışlayrdı. Onun 1912-ci ildə Qabriəl Sundukyanın ölümü münasibəti ilə yazdığı məqalə bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir: "Martin 10-da mən mərhum Qabriəl Sundukyanın aşağıdakı məzmununda bir məktub almışam: "Hörmətli cənab Firidunbəy! İcazə verin Sizi bir xahişimlə narahət edim. Zəhmət çəkib mənə xəbər verin görüm şair Mirzə Şəfi haqqında sizə bir şey məlumdummu? Onun poeziyasından çap olunmuş kitabları varmı? Varsa o kitabları haradan tapmaq olar? Bu məlumatı Parisdən professor Makler təkidlə istəyir. Ümidvaram ki, mənim bu xahişim yerinə yetiriləcəkdir və mən də sizə dərinədən minnətdar olacağam. Sizə həqiqi hörmət bəsləyən və minnətdar olan bəndəyi-həqiriniz Qabriəl Sundukyan".

O, 05 iyun 1920-ci ildə verdiyi izahatında öz mövqeyinin dəyişmədiyini bir daha qeyd edirdi: "Baş vermish erməni-müsəlman toqquşmasının da mən iştirak etməmişəm və özümdən hər hansı bir burjua ideyalarıma görə iştirak etmək fikrində də olmamışam, çünki mən bu sinfə mənsub deyiləm... Mən gənclərin tərbiyəçisi, pədaqoqika müəllimi olduğum halda, heç cürə imkan verə bilməzdim ki, qonşu millətlər arasında qan tökülsün. Məni millətlər arasında qırğın törətmək və onu genişləndirməkdə günahlandırın ittihamçılar əsasız ittihamnamadənə, təkzibolunmaz məlumatlar verməli idi. Bu toqquşmalar zamanı mən başqa nümayəndələrin tərkibində üç dəfə Uzuntalaya getmişəm və hər dəfə hər iki tərəfə qırğını dayandırmağı və barışmağı, dinc işlərə qayıtmağı təkid etmişəm. Bunu nümayəndə heyətinin üzvləri İsmayıl ağa Qiyasbəyov, M.Şixlinski, Hacı Axund Cəfərov, Əli Hüseynov, Hacıkerim Sənli və Abdal Usubov da təsdiq edə bilər". (2)

İstintaq materialındakı bir cəhətə də nəzər yetirməyi vacib sayırdı. Guya F.Köçərli Xan Xoyskinin etibarlı şəxsi olmuşdur.

F.Köçərli izahatında bildirdi: "Xan Xoyski ilə mənim heç bir münasibətim olmamışdır, Xan Xoyskinin etibarlı şəxsi də olmamışam. Keçmiş general qubernator X.Xoyskinin heç vaxt agenti də olmamışam və bunu özüm üçün təhqir sayıram. Özümdən şəxsi işlərimə görə heç vaxt X.Xoyskiyə müraciət etməmişəm, əgər müraciət etmişəmsə, o da əhalinin hər hansı bir ehtiyacına görə olub və bu müraciətləri təxə yox, şəhər başçısı ilə birlikdə edirdim".

4. İstintaq işində öz əksini tapmayan, F.Köçərlinin şəxsiyyətində və yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə büruzə verən millilik amili idi. Görkəmli folklorşünas və tənqidçi alim öz əsərlərində həmişə və hər yerdə milliliyi öndəmə gətirirdi. Türk qoxuyan hər şeyi məhv edən bir cəmiyyət üçün bu çox vacib amil idi. Vaxtı ilə F.Köçərli yazırdı: "...Bir müsnəff və şair nə qədər öz millətinə yavıq olsa, onun adət və xüsusiyyətləri üzrə nəşvü-nüma tapsa, millətin Xanı onun damarlarında nə qədər artıq çərəyan etsə, bir o qədər onun əsərlərində dəxi millətin qoxusu və millət nişanəsi artıq görünəcəkdir". (6) Totalitar rejim üçün F.Köçərlinin sovetləşmənin ilk günlərində məhv edilmişinin əsas səbəblərindən biri də əsərlərində millət qoxusunun və millət nişanəsinin artıq görünməsi idi.

Qazax İnqilab Komitəsinin göndərdiyi təqdimata əsaslanan 20-ci diviziyanın 7 nömrəli Xüsusi bölmə Xüsusi şöbəsinin hərbi müstəntiqi 4 iyun 1920-ci ildə (təəccüblüdür ki, qərar mayın 4-də çıxarılsa da F.Köçərlinin izahat may ayının 5-də alınmışdır) aşağıdakı məzmununda qərar çıxarmışdı:

"Mən, 20-ci diviziyanın 7 nömrəli Xüsusi bölməsinin Xüsusi şöbəsinin hərbi müstəntiqi bu gün Firidunbəy Köçərlinskinin əksinqilabçı kimi ittihamnaməsi üzrə işinə baxaraq və Qazax İnqilabı Komitəsinə ona verdiyi xasiyyətnaməni nəzərə alaraq bildirirəm ki, müttəhim Köçərlinski

özünün hakimiyyətindən və böyük səlahiyyətlərindən istifadə edərək, zəhmətkeş xalqa zorakılıq göstərmiş, Qazaxda "Müsavat" partiyasının sədri olarkən millətçilik ehtiraslarını alovlandırmış, nəticədə qonşu millətlər arasında toqquşmalar baş vermişdir. Onun verdiyi izahət heç bir inama layiq deyil... Müttəhim Köçərlinskinin şahidlərin dindirilməsi haqqında ərizəsinə nəticəsiz qoymaq (rədd etmək) lazımdır ki, onun gələcəkdə azadlıqda qalması Qazax qəzasında əksinqilabi hərəkatın baş verməsinə, fəhlə və kəndlilərin günahsız yerə qanının tökülünə səbəb ola bilər.

Qərara alınır: müttəhim Köçərlinski güllələnsin.

Hərbi müstəntiq: (adı və soy adı göstərilməyib)

Təsdiq edirəm:

7 nömrəli xüsusi bölmənin rəisi Liberman

Təsdiq edirəm:

Fövqəladə komissar H.Sultanov."

Azərbaycan ədəbiyyatının ölməz simalarından olan görkəmli pedaqoq alim, ədəbiyyat tarixçisi, şifahi xalq ədəbiyyatımızın toplayıcısı və tədqiqatçısı F.Köçərli sovetləşmənin ilk aylarında beləcə qətlə yetirildi. Bu görkəmli alim 1891-ci ildə nəşr etdiyi ilk kitabı olan "Təlimati-Sokrat"ı nəşr etdirdi. Həmin kitabda göstərilir ki, ölməyə məhkum edilən Sokrat şagirdlərinə üz tutaraq deyir: "Sizə məlumdur, mənim mal və dövlətim yoxdur ki, o xüsusda vəsiyyət edəm. Ancaq təvəqqüm sözlər odur ki, nə təlim etmişəmso cümləsinə əməl edin". "Balalara hədiyyə" müəllifinin bizdən təvəqqəsi də o olmuşdur ki, milli mədəni dəyərlərimizi toplayaq, xalqın yaratdığı sərvətlərə etinasız olmayaq, onların qədrini bilək. F.Köçərlinin bu nəsihət və vəsiyyətinə axıradək sədaqət göstərən onun həyat yoldaşı Badisəbə xanım oldu. Lakin keçən əsrin 30-cu illərinin qırmızı terrorunun tüğyan etdiyi dövrdə F.Köçərlinin arxivində məhv edildi. Neçə-neçə işıq üzü görməmiş yazıçı və şairimizin, xalq ədəbiyyatımızın örnəkləri totalitar rejimin qurbanına çevrildi. Bizim müqəddəs vəzifəmiz 150 illiyini qeyd etdiyimiz Firdun bəydən miras qalmış ədəbi irsi diqqətlə öyrənmək və gələcək nəsillərə çatdırmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Nəbiyev B.* Firdun bəy Köçərli, Bakı, 1984.

2. MTN-in arxivli. F.Köçərlinin istintaq qovluğu. PS-12206.

3. *Fikrin karvanı.* Bakı, 1984.

4. *Köçərli F.* Seçilmiş əsərləri, Bakı 1963.

5. *Köçərli F.* İdarəyə məktub // "Dəvət" qəzeti, 17 iyul, 1906, № 13.

6. *Talibzadə K.* F.Köçərlinin A.Şaiqə məktubları // "Azərbaycan" jurnalı, 1967, № 6.

Jalal Gasimov

THE MYSTERIOUS DEATH OF FIRIDUN BEY KOCHARLI

Summary

In the article it is said about the famous literary historian, a scientist busy with textual criticism, specialist in folklore, investigator-scientist, publicist Firdun bey Kocharli who was the great pedagogue and the new archive materials about the reasons of his death, the unknown sides of the mysterious death have become the subject of the investigation.

Джалал Гасимов

ЗАГАДОЧНАЯ СМЕРТЬ ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ

Резюме

В статье исследуются причины убийства одного из жертв репрессии, видного историка литературы, текстолога, фольклориста, ученого-исследователя, публициста, а в первую очередь замечательного педагога Фиридун бека Кочарли на основании новых архивных материалов, превращаются в предмет исследования неизвестные стороны загадочной смерти.